

lényegét és követelését helytelenül értelmezve, a szisztematikus szempontot egészen sutbavetik és pusztán valamely önkényesen kiragadott filozófiai elv alapján egyoldalú élménypedagógiát konstruálnak" (32.).

Az előbbi pontokban mondottaktól eltekintve, Prohászka értekezése arról sem győzött meg bennünket, hogy az ő kísérlete azért „az egyetlen, amely a megoldás reményével biztat“, mert „a tudományos kutatás újabb eredményeit is felhasználja“ (32.). Fejtegetései éppen arra tettek figyelmessé, hogy a szó igaz értelmében vett neveléseméletnek egészen más formában kell leszámolnia a kultúrfilozófia eredményeivel, mint azt ő tette.

Tettamanti Béla.

Comenius pataki élete és működése német megvilágításban.*

A németek 1892 óta külön társaságban (Comenius-Gesellschaft) és külön folyóiratban (Monatshefte der Com.-Gesellschaft) foglalkoznak a nagy morvva pedagógus eszméinek ismeretetésével, kifejtésével, a XVII. század rokon eszmeáramlataival való kapcsolatainak földerítésével, művei keletkezési történetének kutatásával, maguknak a műveknek részint eredeti szövegekben, részint jó német fordításokban való közzétételével. Comenius életének egyik nevezetes, pedagógiai tekintetben szinte legnevezetesebb szakasza: *pataki élete és működése* (1650–1654) is természetesen teljes mértékben magára vonta figyelmüket, de a magyar nyelv nem-ismerése, az ide vonatkozó magyar irodalom fel-nem-használhatása miatt ennek egyelőre nem tudtak neki fogni, hanem beérték azzal, hogy e korszak egyes jelentősebb irodalmi alkotásait vették vizsgálat alá s azok keletkezését, vezéreszméit, más műveivel való kapcsolatait, tendenciáit igyekeztek tisztázni; kidomborítani. Ilyen vizsgálatok és tanulmányok pl. J. Reber, *Des Joh. Amos Comenius Sittenvorschriften für die Schule zu Sárospatak* (1893); Br. Druschky, *Würdigung der Schrift des Comenius SCHOLA LUDUS* (1904); az *Orbis pictus* hasonmás-kiadása Joh. Kühnel-től (1910); a *Sermo secretus* és a *Gentis felicitas* fordítása bőséges bevezetéssel és jegyzetekkel H. Schönebaum-tól (1924). A nagy hézagon, mely előttük tátongott: Comenius pataki élete és működése ismeretének hiányán most H. Schönebaum lipsei tanár igyekezett itt ismertető dolgozatával segíteni.

Schönebaum két oly nyelvi készség birtokában fogott tanulmánya kidolgozásához, mely őt kiválóan képessé és alkalmassá tette e feladat megoldására: ú. m. a cseh nyelv (számos ide tartozó cseh munkát idéz) és a magyar nyelv ismeretével; hogy emellett Comenius eredeti műveit, levelezésének Patera és Kva-

* *Comenius bei den Rákóczy in Sárospatak.* Von Herbert Schönebaum, Leipzig. (Sonderabdruck aus dem Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Nr. 9–10.) Hermannstadt, 1930. — 70, 1. 8°.

csala eszközölte kiadásait s a gazdag Comenius-irodalmat jól ismeri, nem is szükséges külön kiemelnem. Így aztán valóban sikerült neki a német Com.-irodalom e hézagát kitölteni s oly művet alkotni, mely Kvaacsala 39 évvel ezelőtt megjelent nagy Comenius-életrajzának II. rész V. fejezetével szemben mind kétszer akkora terjedelménél, mind az újabb kutatások anyagának felhasználásánál fogva jelentős előhaladást képvisel.

Schönebaum dolgozata öt szakaszra oszlik. Az I-ben Com. pataki meghívásának *előzményeit*, főtényezőit (Tolnai és Bisterfeld), a külső kedvezőtlen politikai viszonyokat, melyek őt annak elfogadására ösztönözték, nyitrai és trencsényi híveinél tett látogatását, Drabik rábeszélését, első pataki látogatását, a nyomda lassú fölszerelését, Patakon nyomott könyveit mutatja be. A II. fejez. *pedagógiai reformtörekvéseit* ismerteti; feltünteti az eszméket, melyeket iskolai beszédeiben, tankönyveiben és kisebb pedagógiai írtaiban kifejtett; helyesen domborítja ki azok fővonásait, jellemzi azokat, veti össze más korábbi műveiben fejtegetett eszméivel. Itt talán csak az *Orbis pictus*-szal végez túl röviden, ellenben a *Schola Ludus*-ról új vonásként tárja elének a nagy műnek számos pataki és magyar vonatkozását. A III. fejez. Drabik *jóslatairól*, Comeniusnak e jóslatokban való reménykedéseiről, Drabik pataki látogatásairól s Com. kultúrpolitikai törekvéseiről szól. A IV. fejez. címe: *Csalódás és búcsú*, tárgya a sok belső harc, melyet itt Comeniusnak eszméiért, reformjaiért, melyeket megvalósítani nem tudott, vívnia kellett, melyek elkeserítették, úgyhogy már 1651 őszétől fogva itt akarta hagyni Patakot. V. fejez. A pataki tartózkodás *jelentősége* Comeniusra és Magyarországra nézve; ő eltávozása után csakhamar II. Rákóczy Gy. és az északi prot. hatalmak diplomáciai tárgyalásainak középpontjává válik, de Drabiktól irányított befolyása gyászszos lett Erdélyre és a Rákóczy-családra nézve; művei, tankönyvei sok kiadásban az egész XVII. század folyamán nagy használatnak örvendettek Magyar- és Erdélyországban.

A frissen, eleven tollal írt dolgozat, mely látszólag teljesen otthonosan mozog a magyarországi, pataki viszonyok körében, a németeket bizonyára egészen ki fogja elégíteni, mert hiszen teljes fölkészültséggel, gazdag irodalmi fölszereléssel tárgyalja Comenius életének ezen, előttük aránylag legkevésbé ismert korszakát. A II., III. és IV. fejezet, melyekben külön-külön ismerteti Comenius pataki működésének egy-egy oldalát, alkalmas arra, hogy erőteljesen kidomborítsa Comenius ezirányú eszméit és akcióit. De ez az erősség más oldalról a gyöngeség forrásává válik, mert szétszaggatja Comenius egyéniségét s nem nyújt egységes képet eszméiről, küzdelmeiről. Szerzőnknek a szinkronisztikus, a Comenius pedagógiai, egyházkormányzati, állam- és kultúrpolitikai törekvéseit egymásrahatásukban feltüntető tárgyalást mellőző előadása az oka, hogy mi, magyar olvasók, nem kapunk előadásából megnyugtató feleletet arra a kérdésre: mi volt a Comenius pataki pedagógiai reformtörek-

vései sikertelenségének az oka? Schönebaum azt feleli: a magyarok kultúrátlansága, konzervativizmusa, érzéketlensége! Lehet, hogy a németeket kielégíti ez a felelet, de mi nem tudunk megnyugodni benne, nem annyival inkább, mert előadásra későbbi folyamán szerzőnk más okokat is felsorol ez iránt. Ilyenek, hogy Comenius az *Independentia* közrebocsátásával, mindjárt pataki szereplése kezdetén, elidegenítette magától törekvései főtámaszait: a fejedelemasszonyt, a herceget, Tolnait, Medgyesit és Bisterfeldet (54. l.); hogy Drabik jóslatai érdekében való agitálását ugyanezek az egyének (talán Zsigmond kivételével) az országra károsnak, végzetesnek ítélték és így a Comenius hatását ellensúlyozni törekedtek (66. l.); hogy a 7 osztályú panszofiai iskolát Comenius — saját vallomása szerint (*Deliberatio*) — nem tudta volna tankönyvekkel ellátni s az alkalmas tanárok is hiányoztak volna. Ha Schönebaum ezeket a jórészt Comenius egyéniségében rejlő okokat ott mindjárt, a pedagógiai tevékenység rajzolásánál felsorolja, sokat enyhített volna a kép zordonságán. Aztán a pataki ifjúság tunyaságának, dorbézolásainak, a tanárok nemtörődömségének rajzolásánál nagyon meggyőző lett volna, ha az egykorú német egyetemi ifjúsági életre is vet egy összehasonlító pillantást; ekkor megláthattuk volna, hogy a német diákság sem volt jobb a Deákné vásznánál!

Mint említém, Schönebaum jól ismeri Comenius műveit és az újabb Comenius-irodalmat, de ennek az ismeretének is van határa. Így pl. nyomát se látni annak, hogy használná, idézné dolgozatában a Comenius *Continuatio Admonitionis* c. önéletrajzi művét, mely 1913-ban látott először napvilágot s amely a pataki tartózkodás számos részletét oly tüzetesen megvilágítja. Ez aztán az oka, hogy az 5. lapon nem helyesen tünteti fel az okot, mely Comeniust a felsőmagyarországi morva testvérek meglátogatására indította. Schönebaum szerint Lesznóban keveset, részben kedvezőtlen híreket hallottak a magyar földön élő testvérekről, ezért küldték oda Comeniust. Ellenben a *Lux e tenebris* és a *Contin. Admon.* szerint e hívek maguk kérték, követelték Comenius látogatását, mert már 25 év óta nem láttak püspököt; kívánták, hogy a lesznai értekezlet határozatait ismeresse meg velük és hallgassa meg az ő véleményüket. De nem ismeri az *Analecta Comeniana* c. művet sem (1909), mely 1651-ből Hevelius danzig csillagásztól és csillagászhoz 4 levelet közöl; nem ismeri Comenius konvencióját (fizetéslevelét), mely az *Archiv pro badani* IX. évfolyamában jelent meg, pedig mily érdekes lett volna, ha összeveti Comenius fizetését pl. az akkori lipcsei egyetemi tanárok fizetésével! Arról sem tud, hogy Comenius, valamint már előbb Alsted, Piscator és Bisterfeld művei a Rákóczy-család költségén jelentek meg. A *Contin. Admon.* nem ismerése okozza, hogy számos, a Comenius pataki utazásával kapcsolatos dátumot elhagy. Természetesen még kevésbé háborgatják őt a vitás dátumok, azok, amelyeknél ellentétes állítások szerepelnek; így pl. az a probléma, hogy 1650 őszén Comenius melyik

napon érkezett Patakra, mert három magyar Comenius-kutató (Dezső L., Szinyei G. és Iványi E.) azt állítja, hogy nov. 20-án, amit én nem fogadok el; vagy hogy 1654 június havában melyik napon utazott el innen, mert ő maga a *Contin. Admon.*-ban úgy adja elő, hogy *Búcsúbeszédének* megtartása (jún. 2) után egyenesen útnak eredt és a hallgatóság nagy tömege egész a város végéig kísérte őt, míg ezzel szemben Lórántfy Zs. elbocsátó levele jún. 7-én kelt; vagy hogy az első iskolai színelőadás mikor történt Patakon, mert azt A. Heyberger 1651-re teszi, amit én kétségbe vonok; vagy hogy II. Rákóczi Gy. feljött-e a Zsigmond herceg temetésére Sárospatakra, mint Kvaesala állítja, vagy Szilágyi Sándornak van igaza, aki mit sem tud arról; — minde kérdések nem okoznak gondot szerzőnknek, nem is látja, nem is dönti el őket.

Ha a Comenius mellé rendelt hármas kormányzótanács tagjai közül Klobusiczki András uradalmi jószágigazgató megértő jóakarátát, segítségre mindig kész támogatását teljes értéke szerint méltányolja, az iskolai reformok másik nagyjelentőségű tényezője: Tolnai Dali János rektorprofesszor iránt nem tud fölmelegedni, nem tud eléggé igazságos lenni. Elismeri nagy lehetőségét, őt derék és erélyes férfiúnak nevezi, de amint a Comenius meghívásánál tévesen tulajdonít Tolnainak olyan motívumot, hogy talán az *Independentia* szerzőjét akarta benne Patakra hozni, segítőársat nyerni benne az egyházkormányzati vitában (5. l.), mert ez a mű csak 1650 szeptember hóban jelent meg, Tolnai lelkes meghívásai pedig július és augusztus hóban mentek Comeniushoz, de emez különben is már május 12-én közölte vele, hogy nem helyesli az Angolországból hozott egyházkormányzati újításokat, — úgy később is tévesen keres nála kicsinyes irigységet (17—18. l.), a Comenius hírneve, szellemi felsőbbsege iránti féltékenységet, mely őt fokról-fokra Comeniuszal szembeállította s a reformok ellenségévé tette. Hiszen Tolnai még Angolországból jól ismerte a Comenius hírnevét és pedagógiai jelentőségét, s ennek tudatában javasolta és sürgette az ő meghívását, tehát nem valószínű, hogy mikor itt Comenius előtárta egyszerű pedagógiai reformeszméit, ezekért ellene fordult volna; nem is fordult, — ennek legbeszédesebb bizonyosága maga Comenius, aki *Búcsúbeszédében* úgy emlékezik róla, mint aki az ő idejövetelének első javasolója s később is a tanulmányi reformokban folytonos ösztönzője volt, s őt még Patakról való eltávolítása után is azok közé sorolja, akikre panszofiai eszméinek kidolgozását bízta. Hogy mi volt Tolnai elhidegülésének az oka, arra maga Schönebaum rámutat dolgozatában, de hátul az 54. és 66. lapon.

A Fortius „De ratione studii“ című értekezéséről szóló részben (27. l.) is többrendbeli tévedéssel találkozunk: a) a 63. sz. jegyzet első sorában az értekezés címéből elhagyja a *studii* szót; b) úgy tünteti föl, hogy az értekezést egy diák kölcsönkérte Comeniustól és úgy olvasta el, holott az Előszó szerint „egyné-

mely társatok e könyvecskét én nálam... megpillantván és möhön átolvasván, kívánta annak kinyomatását"; c) a két értekezés pataki kiadása nem csupán a nemesi ifjúságnak van ajánlva, hanem „omnibus... studiosis e Nobilitae & aliis"; d) nem érthető a jegyzet ezen utalása: „Nachdruck: Op. did. omnia III. p. 735. ss.", mert a két értekezés utánnyomása nem található az Op. did. omnia-ban, a 735. lapon Comenius csupán négysornyi értesítést közöl azok kiadási indító okairól.

Ami a magyar irodalom felhasználását illeti, ezzel csak mérsékelten lehetünk meglégedve. Szabó K. Régi Magyar Könyvtárát és Harsányi I. „A Rákóczy-Könyvtár Katalógusá"-t, látszik, sűrűn forgatta s az előbbi nyomán Alsted, Tolnai s kivált Comenius műveinek XVII. századi kiadásait, a német Comenius-irodalom nagy okulására, mind felsorolja, az utóbbiból pedig Comenius külföldi tanulmányait világítja meg. Ezekon kívül is bő bibliográfiai apparátust sorol fel, pl. a magyar Comenius-irodalomra, a pataki főiskola történetére stb. vonatkozó munkákat, de ezeknél némi szelíd kételyt alig nyomhatunk el, vajjon valóban használta-e őket, vagy csak a kirakatba állítja dísz gyanánt. Például ha a *Prot. Egyházi és Iskolai Lap* 1875. évfolyamában (amint idézi a 8. lapon) olvasta „I. Rákóczy György fejedelem levelezését Tolnai István sárospataki pap-pal", hogyan tévesztheti össze ezt a Tolnai I. pataki papot Tolnai D. János rektorprofesszorral, aki a levelezés idején még a külföldön tanult? Tolnai I. pap volt a pataki udvari könyvtár vezetője is, mint azt Harsányi I. föntnevezett művében megírta: Schönebaum itt is összetéveszti őt Tolnai Jánossal (16. l.). Comenius két első iskolai beszédének nyomtatási évét 1652-re teszi, pedig ha olvasta, amint idézi, Rákóczy Zs. életrajzát, abban láthatta a *Primitiae laborum* hasonló címlapján (amelyben azok megjelentek) az MDCL és MDCLI évszámot. Harsányi I. dolgozatában olvasta (8. l.), hogy a pataki udvari könyvtár nyitva állt a papok, tanárok, írók, tudósok előtt, azért a 16. lapon mégis azt írja, hogy az zárva volt a nagyközönség (allgemeine Benutzung) számára. Tolnai 1646-ben nem pataki tanári, hanem miskolci lelkészi állását vesztette el (5. l.); a 8. lapon Comeniusnak Patakon nyomott műveit hiányosan sorolja fel.

Összefoglalva a mondottakat, Schönebaum tanulmánya, el kell ismerni, széleskörű ismeret és szorgalmas munka eredménye, mely egészben véve eléggé helyes képet tár a német olvasó elé Comenius pataki életéről, működéséről, s kivált alaposan ismerteti az ő Patakon kidolgozott munkáit; de, főként a magyar viszonyokra vonatkozó részében, csak részben elégítheti ki a magyar olvasóközönséget s egyáltalán nem teszi fölöslegessé, hogy egy magyar pedagógus, a magyar irodalom és a magyar viszonyok helyesebb ismeretével, rajzoljon hű képet Comenius magyarországi működéséről.

Rácz Lajos.